

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ**

*Кўлёзма ҳуқуқида
УДК 417.3 (Ҳамза)*

Амонов Шермуҳаммад Нормуротович

ҲАМЗА ШЕЪРИЯТИНИНГ МАНБАЛАРИ, МАТНИЙ ТАДҚИҚИ

10.01.11 – Адабий манбашунослик ва матншунослик

**Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун
тақдим этилган диссертация**

АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент - 2010

Диссертация Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети матншунослик, миллий уйғониш ва ҳозирги ўзбек адабиёти кафедрасида бажарилган.

Илмий раҳбар:

филология фанлари доктори
Жабборов Нурбой Абдулҳакимович

Расмий оппонентлар:

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан
арбоби, Беруний номидаги давлат
мукофоти соҳиби, филология фанлари
доктори, академик
Азиз Пўлатович Қаюмов

филология фанлари номзоди, доцент
Рустам Тожибоев

Етакчи ташкилот:

**Тошкент давлат Педагогика
университети**

Диссертация ҳимояси 2010 йил _____ ойининг ____ куни соат ____ да
Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги фан доктори илмий
даражасини олиш учун диссертациялар ҳимояси бўйича Д.067.02.16 рақамли
Ихтисослашган кенгаш мажлисида ўтказилади.

Манзил: 100174, Тошкент шаҳри, Талабалар шаҳарчаси, ЎзМУ, Ўзбек
филологияси факультети, 409-аудитория.

Диссертация билан Ўзбекистон Миллий университети Илмий
кутубхонасида танишиш мумкин. (100174, Тошкент шаҳри, Талабалар
шаҳарчаси.)

Автореферат 2010 йил _____ ойининг ____ куни тарқатилди.

**Бирлашган ихтисослашган кенгаш илмий котиби,
филология фанлари номзоди** **А.Тилавов**

ТАДҚИҚОТНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Ватанимиз истиқлолга эришганидан сўнг, жамиятнинг барча жабҳаларида бўлгани сингари маънавият соҳасида ҳам кенг ислохотлар амалга оширилди. Бунинг натижаси ўлароқ, миллий ва маънавий меросимизга оид қўлёзма ва тошбосма асарларни истиқлол мафкураси асосида тадқиқ қилиш учун кенг имконият юзага келди. Миллий адабиётимизнинг шўролар замонида ижодий мероси бир томонлама тадқиқ қилинган, вульгар социологик асосда ўрганилган бир қатор намояндалари ҳаёти ва адабий мероси янгича дунёқараш асосида қайта баҳолана бошлади. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ вақт давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди”¹.

Ўзидан бой адабий мерос қолдирган, ижодий фаолияти бугунгача илмий жамоатчилик ўртасида кўплаб баҳсларга сабаб бўлиб келаётган маърифатпарвар шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий шеърятини илк манбалар асосида, ўзбек матншунослигида эришилган сўнгги илмий-назарий ютуқларга таяниб тадқиқ қилиш, шу асосда ижодкор меросига доир айрим мунозарали масалаларга ойдинлик киритиш, унинг назмий асарларини матний тадқиқ этиш асосида қайта баҳолаш сингари муаммоларни ҳал этишга қаратилгани ушбу тадқиқот мавзуининг долзарблигини белгилайди.

Мавзунинг долзарблиги, бундан ташқари, яна қуйидаги масалаларда кўринади: **биринчидан**, Ҳамзанинг тўрт жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами”, беш жилдлик “Тўла асарлар тўплами” нашр этилган бўлса-да, илк манбалар билан қиёслаш натижалари шоир шеърлари матнида жиддий тафовутлар борлигидан далолат беради. Шоир назмий меросини тўлиқ тўплаш, уларни дастхат нусхалари ва бирламчи манбалар билан қиёсий тадқиқ қилиш, шеърларининг муаллиф варианты ва унга яқин матнларини тиклаш, шу асосда унинг миллий адабиётимиз тарихида тутган ўрнини қайта баҳолаш каби масалалар ҳам ҳануз илмий ечимини топган эмас. Бу муаммолар шоир лирикаси манбаларини саралаш, янгиларини излаб топиш, қиёсий таҳлил этиш сингари вазифаларни кун тартибига қўяди.

Иккинчидан, Ҳамза ижодий меросига оид аксар тадқиқотларда уни “шўролар тузумининг куйчиси”, “ўзбек совет адабиётининг асосчиси” сифатида ноҳолис баҳолаш, ўша кезлардаги ҳукмрон мафкурага мос келувчи айрим асарларини қайта-қайта чоп этиш ҳоллари кузатилди. Шоир

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997. Б.137

лирикасига оид тадқиқотлар кўпчилик ҳолларда илмий ҳақиқатни аниқлашга эмас, сиёсий манфаатларга бўйсундирилди. Бу эса, ўз навбатида, Ҳамза шеърятини илк манбалар асосида ҳолис ўрганиш, илмий ҳақиқатни юзага чиқариш заруратини келтириб чиқаради. Ана шу масалаларни ҳал этишга қаратилгани ҳам диссертация мавзуининг долзарблигини тасдиқлайди.

Учинчидан, XX асрнинг биринчи чорагида Ҳамза жаид адабиётининг вакили сифатида талқин қилинган¹ бўлса, кейинчалик шоир жаидларга қарши қўйиб ўрганиб келинди. Бинобарин, шеърӣ асарлари таҳлили асосида Ҳамза дунёқарашини, унинг шахс ва шоир сифатидаги эътиқодини белгилаш муҳим илмий муаммолардандир. Ана шу сингари муаммолар ечими кўзда тутилгани ҳам тадқиқот мавзуининг долзарблигини кўрсатади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ҳамзанинг бой назмий мероси, шоирнинг миллий шеърятимиз ривожига қўшган ҳиссаси тўғрисида кўплаб диссертациялар², монографик асарлар³, рисола⁴ ва биографик очерклар⁵, мақолалар тўплами⁶ ҳамда илмий мақолалар⁷ яратилган.

Мазкур тадқиқотлардаги ютуқлар, бизнингча, қуйидагиларда кўринади:

1. Ҳамзанинг лирик асарлари кўчирилган кўлёзма ва тошбосма манбалар ҳамда архив ҳужжатлари тўпланиб, нашр этилди.

2. Айрим қисқартириш ва “таҳрир”лар билан бўлса-да, шоирнинг диний-маърифий мавзудаги шеърлари “Тўла асарлар тўплами”га киритилди. Бу мавзудаги шеърлари таҳлил этила бошлади⁸.

3. Ҳамза миллат манфаати ҳамда маърифат тарғиби учун турли адабий жанрлардан фойдалангани аниқланиб, маълум даражада тадқиқ этилди⁹.

¹ Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. - Т.: Шарқ, 2004. Б.148.

² Султонов Ю. Ҳамза Ҳакимзаде Ниязи как первый узбекский советский писатель. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Т. 1949; Пулатов Р. Социальные взгляды и общественно-литературная деятельность выдающегося представителя узбекской советской литературы Ҳамзы Ҳакимзаде Ниязи. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Самарканд, 1949; Джалалов Г. Ҳамза и устное народное творчество. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Т. 1961; Қаюмов Л. Общественно-политическая деятельность и поэтическое творчество Ҳамзы Ҳакимзаде Ниязи. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Т. 1963; Муминов Г. Вопросы традиции и новаторства в поэзии Ҳамзы Ҳакимзаде Ниязи. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Т. 1964; Аминова М. Эстетические принципы творчества Ҳамзы Ҳакимзаде Ниязи. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Т. 1968; Ахмедов Ш. Особенности лирики Ҳамзы (на основе “Дивана Нихани”). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Т.: 1992.

³ Бозоров У.Б. Ҳамза ижодининг ғоявий асослари. Т.: ЎзФА нашриёти. 1960; Миртурсунов З. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ маорифи ва тарбия ҳақидаги фикрлари. Т.: Ўрта ва олий мактаб нашриёти. 1961; Қаюмов Л. Инқилоб ва ижод. Т.: Бадиий адабиёт. 1964; Ҳамза. Т.: Ёш гвардия. 1973; Ҳамза. Т.: Ёш гвардия. 1989.

⁴ Мамажонов С. Барҳаёт Ҳамза. Т.: Фан. 1991.

⁵ Султонов Ю. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Т.: Ўздавнашр. 1955; Халқ санъаткори. Т.: Бадиий адабиёт. 1959; Ҳамза. Т.: Фан. 1973; Қаюмов Л. Инқилоб куйчиси. Т.: Бадиий адабиёт. 1962.

⁶ Ҳамза ҳақида мақолалар. Т.: Бадиий адабиёт. 1960.

⁷ Қаюмов Л. Ҳамза поэзияси. // Филологик тадқиқотлар. ТошДУ. 1970. 39-52 бетлар; Мадаминов А. “Пушти гул”нинг Кўкон нусхаси. // Адабий мерос. Т.: 1982. 1(13). 47-50 бетлар; Абдувоҳидова М. Ҳамза ижодида мажозий асарлар ва образларнинг ўрни. // Адабий мерос. Т.: 1982. 4(24). 3-7 бетлар; Султонова М. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодида тарихий, мифологик ва адабий образлар. // Адабий мерос. Т.: 1985. 3(34). 3-6 бетлар; Турдиев Ш. Ҳамза ва 1916 йил кўзғолони. // Адабий мерос. Т.: 1987. 3(41). 3-8 бетлар; Ҳошимова М. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодида дин аҳллариининг фoш этилиши. // Адабий мерос. Т.: 1989.1(47)3-6 бетлар.

⁸ Қаюмов Л. Инқилоб ва ижод. Т.: Бадиий адабиёт. 1964. Б.129.

⁹ Қаюмов Л. Ўша асар, Б. 133.

4. Шоирнинг кенг халқ оммасини, айниқса хотин-қизлар ва ёшларни илм олишга ундовчи шеърлари таҳлилга тортилди¹. Бироқ бу мавзуга оид тадқиқотларда ўша давр мафкураси таъсири яққол сезилади.

5. Ҳамзанинг халқ оғзаки ижодига бўлган муносабати, халқ кўшиқларини тўплаш ва тадқиқ этиш борасидаги фаолияти ўрганилди².

Бу ишлар эътиборга молик. Бироқ уларнинг деярли барчасида шоир ижодига, хусусан шеърлятига, шўро мафкураси нуқтаи назаридан ёндашилган. Қолаверса, тадқиқотчилар шоир меросини ўрганишга ўз мавзулари юзасидангина мурожаат этган. Ҳамза бой табаканинг, дин ва дин пешволарининг душмани сифатида талқин қилинган. Шу маънода, шоир шеърлятини илк манбаларга таяниб тадқиқ этиш, соф адабий-эстетик асосда қайта баҳолаш матншуносликнинг муҳим вазифаларидандир.

Тўғри, мустақиллик даври ҳамзашунослигида янгича қарашлар юзага келди. Б.Қосимов³, Л.Қаюмов⁴, О.Шарафиддинов⁵, Т.Зуфаров⁶, О.Рустамбек ўғли⁷, Б.Абдулхайров⁸, Р.Тожибоев⁹ мақолалари бунинг исботидир. Бу мақолаларда масалага холис ёндашилиб, шоир меросини ўрганишнинг долзарб муаммолари ўртага ташланган. Лекин бу илмий муаммолар ҳануз тўлиқ ҳал этилмаган. Шунинг ўзиёқ Ҳамза шеърлятининг асл манбалар асосидаги тадқиқини амалга ошириш масаласини кун тартибига қўяди.

Бундан ташқари, Ҳамза шеърлятининг адабий манбашунослик ва матншуносликка оид қуйидаги муаммолари ҳануз ечимини топмаган:

1. Ҳамза асарларининг қўлёзмаларини ўрганиш асосида илмий жамоатчиликка шу пайтгача маълум бўлмаган шеърларини аниқлаш.

2. Шоирнинг “Тўла асарлар тўплами”га кирмаган назмий асарларини илмий муомалага олиб кириш, уларни таҳлил ва тадқиқ этиш.

3. Мафкура талабига кўра қисқартирилиб, “ғоявий таҳрир”дан ўтказилиб чоп этилган шеърларининг аслиятга мувофиқ матнларини тиклаш.

4. Шоир шеърӣ асарларининг қиёсий-матний тадқиқи.

Ана шу долзарб масалалар ҳал этилаётгани ушбу диссертациянинг шу пайтгача бажарилган тадқиқотлардан фарқланиб туришини кўрсатади.

Диссертация ишининг илмий тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек филологияси факультети Матншунослик, миллий уйғониш ва ҳозирги ўзбек адабиёти кафедраси илмий-тадқиқот ишлари режаси асосида бажарилган.

¹ Ҳамза ҳақида мақолалар. Т.: Бадий адабиёт. 1960. Б.77.

² Ўша манба. Б.91.

³ Қосимов Б. Ўзбек адабиёти ва адабий алоқалари тарихи. Т.:Фан ва технология. 2008. Б.224.

⁴ Қаюмов Л. Биз билмаган Ҳамза. ЎЗАС. 1999 й. 29 январь.

⁵ Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Т.: Шарқ, 2004. Б.131.

⁶ Зуфаров Т. Адабий манбашунослик. (Қўлёзмалар институти олимларининг 1985, 1986 йилларда бажарган илмий ишларининг препринти). Т. 1987. Б.29.

⁷ О. Рустамбек ўғли. “Девони Нихоний”да адабий таъсир масаласининг акс этиши” Адабиёт кўзгуси. Т. 2009 №11 сон. Б.66.

⁸ Абдулхайров Б. Ҳамза драматургияси Миён Бузрук талқинида. Т.: Ўзбек тили ва адабиёти журналы. 2008 йил, №4, Б.79.

⁹ Тожибоев Р. “Исмоилбек Ғаспрати ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий”. Т.: Ўзбек тили ва адабиёти журналы. 2009 йил, №4, Б.46.

Тадқиқот мақсади: Ҳамза шеърятини манбаларининг адабий манбашунослик ва матншуносликнинг сўнгги ютуқлари асосида ўрганиш, шоир асарларининг матний тадқиқини амалга ошириш, шоирнинг миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида тутган ўрнини қайта баҳолашдан иборат.

Тадқиқот вазифалари:

- “Девони Ниҳоний”нинг нашр нусхалари ва қўлёзма манбаларининг қиёсий-матний тадқиқи;
- шоирнинг ижтимоий-сиёсий мавзудаги шеърларини ўзида жамлаган “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуаси табиблининг аслият билан қиёсий таҳлили;
- шоир асарларини матн тарихи нуқтаи назаридан таҳлил этиш, “ғоявий таҳрир” натижасида тушириб қолдирилган, ўзгартирилган сўз ва жумлалар, мисра, байт ва бандларни илк манба асосида тиклаш;
- қўлёзма ва тошбосма манбалардан, архивлардан Ҳамзанинг “Тўла асарлар тўплами”га кирмаган лирик асарларини аниқлаш, шоир асарларининг дастхат нусхаларини илмий ўрганиш;
- илк манбалар таҳлили асосида шоир лирик асарларининг муаллиф варианты ва унга яқин матнларини тиклаш;
- Ҳамзанинг миллий уйғониш даври ўзбек шеърятини тутган ўрнини илмий асосда қайта баҳолаш.

Тадқиқотнинг объекти ва предмети. Ҳамзанинг ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейида сақланаётган архиви, шоир асарларининг ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида ҳамда Ғафур Ғулом номидаги Қўқон Адабиёт музейида сақланаётган қўлёзмалари, XX аср бошларидаги миллий матбуот нашрларида эълон қилинган шеърлари, “Девони Ниҳоний” ва “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуаси тадқиқотнинг объектини ташкил этади.

Тадқиқот предмети сифатида Ҳамза шеърларида матн тарихи ва таҳрири масалалари, аслият ва табибли нусхалари қиёсий ўрганилди.

Тадқиқотнинг методлари. Ишни ёзишда тарихий-қиёсий усулдан фойдаланилди. Тадқиқотдаги илмий-назарий қарашларни далиллашда Президент И.А.Каримов асарлари ва нутқларидаги миллий маънавий меросни ўрганишга доир кўрсатмалар, ўзбек ва жаҳон матншунослигида эришилган илмий натижалар методологик асос вазифасини бажарди.

Диссертацион ишда Д.С.Лихачев, Ҳ.С.Сулаймонов, П.Шамсиев, Ғ.Каримов, Л.Қаюмов, О.Шарафиддинов, Б.Қосимов, А.Қаюмов, Ш.Юсупов, У.Норматов, Н.Каримов, Н.Раҳмонов, С.Содиқов, Б.Дўскораев, У.Долимов, Н.Жабборов, Н.Шодмонов, Р.Зоҳидов каби олимлар тадқиқотларидаги илғор тажрибалар ва ютуқларга таянилди.

Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар:

- Ҳамза шеърятини ўрганишнинг назарий-методологик муаммолари;
- “Девони Ниҳоний” ва “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуасининг адабий манба сифатидаги ўзига хос хусусиятлари;
- шоир қаламига мансуб лирик ва ижтимоий-сиёсий шеърларнинг қиёсий-матний тадқиқи;

- Ҳамза шеърларида матн тарихи ва таҳрири масалалари;
- шоирнинг қўлёзма фондлар ва архивлардан янги аниқланган шеърлари таҳлили;

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Ҳамза шеъриятининг манбалари ва матний тадқиқи муаммоси илк бор махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганилгани диссертациянинг илмий янгилиги сифатида баҳоланиши мумкин. Тадқиқотнинг илмий янгилиги яна қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Ҳамза ижодий меросига оид тадқиқотлар таҳлили асосида шоир шеъриятини ўрганишнинг назарий-методологик муаммолари аниқлангани.
2. Шоир шеърий асарларининг дастхатлари, қўлёзма ва тошбосма манбалари, унинг лирик меросига оид архив ҳужжатлари манбашунослик аспектида таҳлил қилингани.
3. “Девони Нихоний”даги шеърларнинг матний тадқиқи асосида шоир лирик асарларининг аслиятга мувофиқ матни тиклангани.
4. “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуасига кирган назмий асарлари аслият ва нашр нусхаларининг қиёсий таҳлили натижасида улардаги матний тафовутлар аниқланиб, умумлашмалар чиқарилгани.
5. Шоир шеърларининг матн тарихи, матн таҳрири сингари матншуносликнинг назарий муаммолари кесимида таҳлил этилгани.
6. Шеърларининг матний тадқиқи асосида Ҳамза лирик меросига оид тадқиқотлардаги вульгар-социологик қарашлар билан баҳсга киришилгани, унинг миллий уйғониш даври ўзбек адабиётидаги ўрни қайта баҳолангани.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий асосларига таянилиб, Ҳамза шеъриятининг матний тадқиқи амалга оширилгани ишнинг илмий аҳамиятидан далолат беради.

Тадқиқот натижаларидан олий ва ўрта махсус таълим муассасалари филология факультетларида “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти”, фанидан дарс машғулотида ўтишда, “Матншунослик”, “Ўзбек ёзма матнининг тараққиёт босқичлари”, “Адабий манбашунослик ва матншунослик тарихи” каби фанлардан ўқув қўлланмалари, услубий кўрсатмалар тайёрлашда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Тадқиқот натижалари Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек филологияси факультети талабаларига “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” ва “Матншунослик” фанларини ўқитишда амалиётга татбиқ этилган.

Ишнинг синовдан ўтиши: Диссертация мавзуси Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек филологияси факультети илмий кенгашининг 2008 йил 30 январдаги мажлисида, шунингдек, Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги мувофиқлаштирувчи кенгашнинг 2008 йил 22 октябридаги йиғилишида тасдиқланган ҳамда “ОАК бюллетени”нинг 2009 йил 1-сонидан эълон қилинган.

Иш 2010 йил 27 октябрда ЎЗМУ Ўзбек филологияси факультети Матншунослик, миллий уйғониш ва ҳозирги ўзбек адабиёти ҳамда Жаҳон

адабиёти ва назария кафедраларининг қўшма йиғилишида; 2010 йил 8 ноябрда Д.067.02.16 рақамли Ихтисослашган кенгаш қошидаги Илмий семинар мажлисида муҳокама қилиниб, ҳимояга тавсия этилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертациядаги илмий-назарий хулосалар ва амалий тавсиялар муаллиф томонидан “Алтаистика и тюркология”, “Ўзбек тили ва адабиёти”, “Шарқ юлдузи”, “Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар”, “Ўзбекистон матбуоти”, “Илм сарчашмалари” журналларида чоп этилган жами 10 та илмий мақолада ўз аксини топган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, олти фаслни ўз ичига олган уч асосий боб, хулоса ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, манбалари, илмий ишнинг методи ва методологияси, илмий янгилиги, назарий ва амалий аҳамияти асослаб берилган.

Диссертациянинг биринчи боби **“Ҳамза шеърятини ўрганишнинг назарий-методологик муаммолари”** деб номланган. Бобнинг биринчи фасли **“Ҳамза лирикасини тадқиқ қилиш тамойиллари”** тадқиқига бағишланган.

Илмий-методологик манбаларга таянган ҳолда шоир лирикасини тадқиқ этишнинг асосий адабий-эстетик тамойилларини куйидагича белгилаш мумкин:

1. Ҳамза шеърый асарлари матнининг аслиятга мувофиқлигини аниқлаш.
2. Шоир шеърларида матн таҳрири масаласини ўрганиш.
3. Ҳамза лирикасининг мумтоз адабий анъаналарга муносабатини тадқиқ қилиш.
4. Ижодкор асарларининг ўзбек миллий уйғониш адабиёти руҳига ва миллий истиқлол ғоясига мувофиқлигини белгилаш.
5. Ҳамза шеърятида динийлик ва дунёвийлик мувозанати муаммоси таҳлили.
6. Шоир асарларининг умуминсоний ва миллий маърифий-ахлоқий моҳиятини тадқиқ этиш.

Ҳамза сингари мураккаб бир даврда яшаган, асарлари атайин мафкура талабларига мослаштирилган шоир меросини тадқиқ қилишда **Ҳамза шеърый асарлари матнининг аслиятга мувофиқлигини аниқлаш тамойили** асосидаги илмий текширув хулосаларнинг ҳаққонийлигини, назарий жиҳатдан асосли бўлишини таъминлайди. Шоир шеърларининг нашр нусхаларини аслият билан қиёслаш улар кескин “таҳрир”га учраганини кўрсатади¹. Шунингдек, ғазалнинг тўртлик шаклига келтирилиши, шеърлардан бутун бошли байтлар, бандлар тушириб қолдирилиши, хато

¹ Қаранг: Қосимов Б. Янги тафаккур: изланишлар, машаққатлар – Ўзбек адабиёти ва адабий алоқалари тарихи. Т.:Фан ва технология. 2008. Б.224.

табдил қилиниши ҳоллари мавжудлиги ана шу тамойил асосидаги изланишларни тақозо этади.

Ҳамза шеърляти тадқиқида **шоир шеърларида матн таҳрири масаласини ўрганиш тамойили** алоҳида аҳамиятга эга. Чунки шоир назмий асарларида матн таҳрирининг кўплаб турларига дуч келиш мумкин. Тадқиқот натижалари уларда адабиётимиз тарихида кўп кузатилган муаллиф таҳрири ҳам, кўлёмаларни кўчирган котиблар таҳрири ҳам ёки шоир асарларини ўша давр ҳукмрон мафкурасига мослаштиришга қаратилган ноширлар таҳрири ҳам учрашини кўрсатади.

Ҳамза лирикасининг мумтоз адабий анъаналарга муносабатини тадқиқ қилиш тамойили ҳам шоир шеърлятини ўрганишда муҳим ўрин тутади. “Девони Нихоний” шоир мумтоз адабиёт анъаналарини муносиб давом эттирганидан далолат беради. Ундаги жанрлар кўлами ва образлар олами ҳам, вазн ва қофия тизими ҳам анъанавий бўлса-да, тасвир ва ифода усули шоирнинг новаторликка интилганидан далолат беради.

Тенденциоз талқин адабиётшуносликнинг таназзулига боис бўлади. Жумладан, Ҳамза лирикасини таҳлил этар экан, Р.Камолова бундай ёзади: “Ислом дини ҳукмрон бўлган бир даврда, зоҳид художўйликни, таркидунёчиликни тарғиб қилаётган бир шароитда “Эй Нихоний, ринд бўл, кибру ҳаволарни унут” ёки:

Куриб доми тамаъ зоҳид киби хилват саро бўлма,

Тоғиб ринд аҳлини хизматда бўл токи басар пайдо, –

деб жасорат билан кўтарилиши катта гап эди. Бу билан Ҳамза ҳар қандай сўфиёна ақидаларга ва таркидунёчиликка қарши чиқиб, реал ҳаёт, ҳаётий муҳаббат ва конкрет гўзаллар ҳақида куйлади”¹.

Аслида, Ҳамзанинг бу сатрларида мумтоз адабиётимиз анъанасига мувофиқ тасаввуфий мазмун ифодаланган. Уларда “конкрет гўзаллар” ҳақида куйланаётгани ёки “сўфиёна ақидаларга” қарши чиқиляётгани йўқ, балки хилватга юз тутиб, тамаъ умидидаги зоҳид каби бўлма, ринд аҳлини, яъни фоний дунё муҳаббатидан охират ҳаётини устун кўювчи зотларни топ, хизматида бўл, қалб кўзинг очилсин, дейиляпти. Матнни аввалдан тайёрланган қолипларга солиб талқин этишдек ноўрин анъана нотўғри хулосаларга олиб келгани ана шу биргина мисолда ҳам яққол кўринади.

Ҳамза лирикасидаги ижтимоий мотивлар ҳаётининг сўнгги йилларидаги айрим шеърларни истисно этганда, миллий уйғониш ғояси билан суғорилган эди. Бу масала шоир шеърлятини тадқиқ этишнинг **ижодкор асарларининг ўзбек миллий уйғониш адабиёти руҳига ва миллий истиқлол ғоясига мувофиқлигини белгилаш тамойилидан** келиб чиқиб ўрганилиши мақсадга мувофиқ. Шу пайтгача бунинг зиддини далиллашга ҳаракат қилингани таассуфлидир.

Шоирнинг 1914 йилда ёзилган “Ватандошларима хитоб” шеърда бундай дейиляди:

Ғафлат уйқусидин кўзунг оч, боқ замона,

¹ Ҳамза ҳақида мақолалар. Т.: Бадиий адабиёт. 1960. Б. 116.

Илм ила маориф тутуни тўлди жаҳона,
Солди ҳама миллат бу маорифга хазона,
Биз миллат этуб ор ила номуси баҳона,
На мактаба илм ўлди, на бозорда тижора,
Хушк ўлдугимиз боисидин бўлди касолат.¹

Ҳамза ҳам бошқа жадидлар сингари миллатни ғафлат ва жаҳолатдан уйғотишни мақсад-матлаб деб билди, халқни басоратга – дунёга очик кўз билан қарашга даъват этди, илм ила маорифдан баҳра олишга чақирди. Профессор О.Шарафиддинов таъкидлаганидек, шоир шеъриятидаги ижтимоий мазмун шўро давридаги адабиётшунослар назарда тутган Октябрь инқилобини куйлаш эмас, балки ўз халқининг орзу-армонлари ва муаммоларини акс эттиришдан иборат бўлган².

Ҳамза шеъриятининг бугунги авлодни миллий истиқлол руҳида тарбиялашдаги аҳамияти алоҳида. Зеро, шоир лирикасидаги Ватан ва миллатни дунёдаги мутараққий мамлакатлар ва халқлар қаторида кўриш, бунда илму ирфоннинг, мактаб-маорифнинг ўрни, озодликнинг тенгсиз неъмат экани сингари ғоялар ўтган юзйилликда қанчалик долзарб бўлган бўлса, биз яшаётган XXI асрда ҳам шунчалик муҳимдир. Бу эса, ўз навбатида, шоир лирикасини ижодкор асарларининг ўзбек миллий уйғониш адабиёти руҳига ва миллий истиқлол ғоясига мувофиқлигини белгилаш тамойили асосида тадқиқ этишнинг илмий ва амалий аҳамияти катта эканидан далолат беради.

Ҳамза шеъриятида динийлик ва дунёвийлик мувозанати муаммоси таҳлили тамойили – нафақат Ҳамза шеъриятини, XIX аср охири – XX аср бошларида яшаб ижод этган барча маърифатпарварлар адабий меросини тадқиқ этишда алоҳида аҳамиятга молик методологик масала. Маълумки, миллий уйғониш ҳаракати намояндалари бу икки хусусиятни – динийлик ва дунёвийликни узвий алоқадорликда ҳис этган. Улар асарларида инсон камолоти ва жамият равнақи ана шу икки омилнинг мувозанатига, ўзаро уйғунлигига боғлиқ экани таъкидланган. Жумладан, Ҳамзанинг фикрича, маърифатсиз иймон мукамаллигига эришиб бўлмайди. Илмдан бебаҳралик мусулмонлик даражасининг ҳам ноқислигини кўрсатади:

Маърифатсиз тонулмас аҳкоми иймон,
Илмсизга айтулмас комил мусулмон, –

Ҳамза шеъриятида динийлик ва дунёвийлик мувозанати муаммоси таҳлили шоирнинг шахс ва ижодкор сифатидаги тутумини, дунёқарашини англашда алоҳида аҳамиятга молик.

Ҳамза лирикасини тадқиқ қилиш тамойиллари ҳақида сўз кетар экан, **шоир асарларининг умуминсоний ва миллий маърифий-ахлоқий моҳиятини тадқиқ этиш тамойили** асосида ўрганиш ҳамзашунослик уфқларини кенгайтириши мумкинлигини таъкидлаш керак.

¹ Ҳамза. Ватандошларима хитоб. //Садон Туркистон, 1914 йил 27-сон. (Бу шеър “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1994 йил 11 март сониди адабиётшунос И. Ғафуров томонидан эълон қилинган).

² Шарафиддинов О. Истибод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир – Ижодни англаш бахти. Т.: Шарқ, 2004. Б.131.

Биринчи бобнинг иккинчи фасли “**Шоир шеърлятида матн таҳрири масаласи**” деб номланган бўлиб, бунда Ҳамза шеърляти, унинг нашрларини амалга оширишда матн таҳририга доир методологик муаммолар ўрганилган ва тасниф этилган. Ҳамза лирикасида матн таҳрири масаласи методологик аҳамиятга молик. Зеро, матн таҳрири матншуносликнинг асосий илмий муаммоларидан. Матн таҳрири эса, ўз навбатида, матн тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Матн тарихи матн ижодкори режаси ва мўлжалининг рўёбга чиқиши жараёни бўлиб, матншуносликнинг асосий тадқиқот объекти саналади.¹ Ижодкор режаси ва мўлжали эса асосан таҳрирда ўз аксини топади.

Ҳамза шеърларининг тадқиқи уларда матн таҳрири уч хил асосда амалга оширилганини кўрсатади: 1) муаллиф таҳрири; 2) кўлёмани кўчирган котиб таҳрири; 3) ғоявий таҳрир.

1. Муаллиф таҳрири. Маълумки, “Девони Ниҳоний”нинг Тошкент нусхасидаги 70 дан ортиқ шеър девоннинг Қўқон нусхасида ҳам такрорланади. Бироқ бу шеърларнинг деярли барчаси муаллифнинг жиддий таҳриридан ўтиб, девоннинг мукамал варианти – Тошкент нусхасига киритилган. Ўз навбатида, диссертацияда шеърларнинг бундай таҳрири қуйидаги тасниф асосида ўрганилди: а) сўз ва жумлалар таҳрири; б) мисралар таҳрири; в) байтлар таҳрири.

2. Кўлёмани кўчирган котиб таҳрири. “Девони Ниҳоний”нинг Тошкент нусхаси матнини кўчиришда жиддий таҳрирлар кўзга ташланмайди. Матн беҳато, анча мукамал китобат қилинган. Бу ҳол девоннинг котиби муаллифнинг ўзи бўлгани ҳақидаги тахминга асос беради. Бироқ девоннинг Қўқон нусхаси бундан мустасно. Чунки девоннинг мазкур вариантида айрим матний нуқсонлар, тузатишлар кўзга ташланади. Бу ҳақда Ҳамзанинг “Тўла асарлар тўплами” ноширлари қуйидагича фикр билдирган: “Шеърларни кўчиришда хатолар, сакталиклар учраб туради. “Ушшоқим”, “Фалакни гардиши шундоғ” каби радифли шеърларда шу ҳолни кузатиш мумкин. “Тасаддук” радифли мухаммаснинг уч ўрнида бир мисрадан тушиб қолган”².

Қўқон нусхада ғазалларнинг мисралари, байтлари кўплаб ўринларда алмаштирилиб кўчирилган ёки ташлаб кетилган ҳолларга дуч келиш мумкин. Масалан, “*Жонона, чиқар дилдин бинг оҳу фигон ҳар дам*” мисраси билан бошланувчи ғазал девоннинг иккала нусхасида ҳам мавжуд. Ғазалнинг мақтаъси қуйидагича:

Раҳм айла Ниҳонийга, Оллоҳ сенга раҳм этсун,

Бахтингни очуб қилсун давлатни равон ҳар дам.

(Тошкент нусха 28^а-саҳифа).

Ушбу байт Қўқон нусхадаги матндан тушириб қолдирилган (53-саҳифа 72-ғазал).

¹ Бу ҳақда қаранг: Лихачев Д.С. Текстология. М. – Л.: Наука. 1964. С. 34.

² Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Биринчи том. Т.: Фан. 1988. Б.282.

Умуман, қўлёзмани кўчирган котиб таҳрири юзасидан олиб борилган изланишлар шоир назмий асарларининг мукамал матнларини тиклашда алоҳида аҳамиятга эга.

3. Ғоявий таҳрир. Рус матншуноси Д.С.Лихачев фикрича, мустабид мафкура шароитида яшаган ижодкорлар асарларида, ана шундай мураккаб ва зиддиятли даврда ижод қилган адиблар меросини тадқиқ қилишда “ғоявий таҳрир” масаласини ўрганиш муҳим илмий хулосаларга олиб келади. “Матннинг “ғоявий таҳрир”дан ўтиши асарнинг стилистик жиҳатлари билан боғлиқ бўлиши ёки боғлиқ бўлмаслиги мумкин, – деб ёзади олим. Таҳрир баъзан бутун матн таркибига, айрим ҳолларда унинг алоҳида қисмига алоқадор бўлади. Ёзма ёдгорликка бутунлай тескари маъно юкланиши, матнда у ёки бу хил “ғоявий тозалаш” ўтказилган бўлиши мумкин. Ҳатто асарга унда мутлақо бўлмаган ғоя қўшилиши ёки матнда мавжуд бўлган ғоя “қисқартирилиши” ҳоллари ҳам учрайди”¹.

Матншунос Н.Жабборов Фурқат асарларини тадқиқ қилар экан, “ғоявий таҳрир” муаммосини ҳар доим эътиборда тутиш зарурлигини таъкидлайди². Бу масала, бизнингча, Ҳамза шеърятини ўрганишда ҳам муҳим илмий хулосаларга олиб келади.

Лирик меросининг тадқиқи, назмий асарларининг аслият ва нашр нусхаларини қиёсий таҳлил этиш натижалари Ҳамза шеърлари нашр қилиниши жараёнида жиддий “ғоявий таҳрир”дан ўтганини кўрсатади. Шоир шеърятига алоқадор “ғоявий таҳрир” диссертацияда қуйидаги илмий тасниф асосида ўрганилди: 1) бутун матн таркибига оид таҳрир; 2) матннинг алоҳида қисмига алоқадор таҳрир; 3) матнга унда бўлмаган ғоянинг қўшилиши ҳоллари; 4) матнда мавжуд ғоянинг қисқартирилиши.

Умуман, “ғоявий таҳрир” муаллиф ифодаламакчи бўлган ғояни бузиб талқин этишга, бинобарин, матннинг аслиятга номувофиқ ҳолга келишига сабаб бўлади. Ана шундай мукамал бўлмаган матн асосида олиб борилган тадқиқотлар эса ноҳолис, баъзан эса бутунлай нотўғри, ноилмий хулосаларга олиб келиши мумкин.

Диссертациянинг иккинчи боби **“Ҳамза лирикасининг манбалари”** деб номланган. Унинг биринчи фасли **“Ҳамза шеърятининг қўлёзма ва тошбосма манбалари”** тадқиқи бағишланган.

Ҳамза адабий мероси миллий адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутди. Румий, Ҳофиз, Лутфий, Навоий, Бобур, Бедил, Фузулий, Машраб, Огаҳий, Фурқат, Муқимий каби Шарқ мумтоз адабиёти вакиллари ижодини ўрганиб, таъсирланиб, уларнинг назмий анъаналарини давом эттириш баробарида ўзи яшаган давр учун тамомила янги адабий тур ва жанрларда асарлар яратгани шоирнинг салоҳияти нечоғли баланд бўлганини кўрсатади.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий лирик мероси жамланган манбаларни қуйидагича тасниф этиш мумкин: 1) қўлёзма манбалар 2) архив материаллари 3) тошбосма манбалар.

¹ Лихачев Д.С. Текстология. М. – Л.: Наука. 1964. С. 83–84.

² Қаранг: Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Ф.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 2004, Б. 59–64.

Қўлёзма манбалар. Шоир ижодини тадқиқ этишда, унинг девони қўлёзмалари муҳим аҳамиятга эга. “Девони Ниҳоний”нинг Тошкентда Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 8989 инвентар рақами остида¹; шунингдек, Ғафур Ғулом номидаги Қўқон Адабиёт музейи қўлёзмалар бўлимидаги (сақланиш рақами: Р-89) икки қўлёзмаларини қиёсий ўрганиш қимматли илмий хулосаларга олиб келади.

Тошкент нусхаси қачон китобат қилингани аниқ бўлмаса-да, шоир архивида сақланаётган ҳужжатларга таянган ҳолда унга 1914 йилда тартиб берилган, дейилади². Қўлёзманинг ким томонидан кўчирилгани маълум эмас. Девондан ўрин олган шеърлар рақамланган ва қалам билан чизилган жадвалга олинган бўлиб, айрим саҳифалар бўш қолдирилган. Бу, қўлёзмадаги шеърларни Ҳамзанинг ўзи кўчирган бўлиб, баъзи шеърларини қайта ишлаб девонга киритиб боришни режалаштирган, деган тахминга асос беради.

Ҳамза “Тўла асарлар тўплами” 1-жилдида девондаги шеърлар ҳақида қуйидагича маълумот келтирилади: “Девон” 177 та шеърдан иборат бўлиб, булардан 150 таси ғазал, қолганлари мураббаъ, мухаммас ва мусаддаслардан иборат. Булардан 165 та шеър ўзбек тилида, 10 та шеър форс-тожик тилида, икки шеър эса ўзбек ва рус тилларида ширу шакар йўли билан ёзилган”³.

Бу маълумотда айрим ноаниқликлар бор. 177 шеърдан аксарияти – 150 таси ғазаллар. Бундан ташқари, девондан 2 та маснавий, 3 та мураббаъ, 17 та мухаммас ва 5 та мусаддас ўрин олган. Бироқ форс-тожик тилидаги шеърлар сони 10 та эмас, 12 та. Булар 11 та ғазал ва бир мухаммасдир.

Девоннинг Тошкент нусхаси жами 66 саҳифадан иборат бўлиб, шукрона мазмунини ифодалаган “ушбу кун” радифли ғазал билан якунланади:

مالک اولدیم فیضه یا رب حمد لله اوشبو کون بختیم آچمیش نی سعادت قلّ هوّ الله اوشبو کون

Ҳамза “Девони”нинг Ғафур Ғулом номли Қўқон адабиёт музейидаги нусхаси 1979 йилда топилган⁴. Бу қўлёзма Ҳамзанинг яқин дўстларидан бири Бўронбой Тожибоев томонидан кўчирилган. Тўплам уч тамғали картон билан муқоваланган. Муқова ўлчови: 26x17 см. Рус фабрика қоғозига қизил ва қора қалам билан жадвалга олиниб кўчирилган матн формати: 21x13 см., қоғоз ўлчови: 25x17 см. Ҳар бир саҳифада ўртача йигирма сатрдан шеър тўқ бинафша ранг сиёҳ билан кўчирилган. Қўлёзманинг 42-бетгача котибнинг ўзи ҳар бир саҳифани рақамлаган. 16-бетдан 77-бетгача қора сиёҳда китобат қилинган. Бундан кейинги саҳифалар охиригача оч бинафша рангда ёзилган. Тўпламнинг умумий ҳажми 60 варақ бўлиб, охириги ўн етти варақ бўш қолган.

Қўлёзма “Басмала”дан сўнг, “Ё илоҳо, сангадур ҳамду сано, Қодиро, хайю тавоно зулаъло”, - матлаъси билан бошланиб, 81-бетда муаллифи номаълум бўлган ғазал билан ниҳояланган. Тўпламда “Ниҳоний” таҳаллуси

¹ Бу нодир қўлёзма 1948 йилда Ғафур Ғулом томонидан топилган бўлиб, Ҳамза шеърини мероси ҳақидаги қарашларни анча аниқлаштиргани билан аҳамиятлидир.

² Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Биринчи том. Т.: Фан. 1988. Б.279.

³ Ўша манба. Б. 279.

⁴ Ўша манба. Б. 281.

билан келган ғазал, маснавий, мураббаъ, мухаммас, мусаддаслардан ташқари, бошқа тахаллуслар билан ва тахаллуссиз келган бир нечта шеър ҳам бор. Жумладан, шу тўплам котиби бўлмиш Мулло Бўронбой Миртожибой ўғлининг “Бўроний” (тўпламнинг 64-бетидаги 88-шеър, 67-бетдаги 92-шеър, 68-бетдаги 93-шеър, 75-76 бетдаги 104-шеър, 78-бетдаги 107-шеър), Мирзои Хўқандийнинг “Мирзо” (68-бетдаги 94-шеър) тахаллуслари билан кўчирилган шеърлари учрайди. Тўпламнинг 74-75-бетларида Завкийнинг “Арзирму” радифли шеъри, 76-бетда муаллифи кўрсатилмаган “Ман, кўлунг, чун хаста зоринг, ушласам” мисраси билан бошланувчи ғазал берилган. “Тўла асарлар тўплами” ноширлари тилга олган Фуркат, Зиёвуддин Махзун, Сирожиддин Махдум Шавкат сингари шоирларнинг шеърлари “Девони Нихоний”нинг Кўкон нусхасида учрамайди.

Архив материаллари. Ўзбекистон ФА Давлат Адабиёт музейидаги “Ҳамза архиви ҳужжатлари” Ҳамза ижодий мероси, айниқса, шеъриятининг нодир манбаларидандир. Ушбу архивдаги ҳужжатларнинг бир қисми “Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталоги” сифатида чоп этилган¹. Тадқиқотимиз объекти бўлгани боис, архивдаги шоирнинг лирик ижоди намуналари сақланаётган асл манбалар ўрганилди. Ҳужжатлар билан танишишда шоир архивининг каталоги алоҳида аҳамиятга эга. Боиси, каталог анча олдин нашрга тайёрланган. Ҳозирга келиб, кўплаб ҳужжатлар сифати пасайган, ёзуви хиралашган, айримлари ҳатто ўқиб бўлмайдиган ҳолга келган. Бу ҳолни архивдаги шоир лирикасига оид деярли барча ҳужжатларда кўриш мумкин. Улар матнини ўқиш қийинлигининг яна бир сабаби, шеърлар ёзилиб, сўнг ўчирилиб тузатилган ёки батамом ўчирилгандир. Масалан, каталог ноширлари “ҳужжат яхши сақланган” дея эътироф этган 90-рақамли ҳужжат ҳам ҳозирда анча сифатсиз ҳолга келган. Бу ҳужжатдаги шеър матни 27 мисра бўлиб, у ҳам нуқсонлардан холи эмас. Шеърда Ҳамза етим болалар учун ўзи очган “Дору-л-айтом”га замондошларидан ёрдам сўраб:

محمد خاويردن قول و سوز ايتينگ اهل وطن يتيملارنى سيلانگ باشين آچينگ مکتبلارنى بسيار

– дея мурожаат қилади. Бу шеър шоирнинг “Тўла асарлар тўплами”да берилган бўлиб, юқоридаги байт қуйидагича табдил қилинган:

Муҳаммад хотиридин қўл сузунг ҳимоятга

Етимларни силанг бошин, очинг мактабларни бисёр².

Кўринадики, байтнинг биринчи мисраси аслиятга мувофиқ келмайди.

Архивда, бундан ташқари, ўзбек тилидаги шеърлар билан бир қаторда форс-тожик, татар тилидаги назм намуналари ҳам ўрин олган. Жами саккизта ҳужжатдаги шеърлар форс-тожик тилидадир. Бу шеърларнинг айримлари шоир асарлари нашрларида учрамайди. Архивда форс-тожик тилидаги жами саккиз рубоий ва икки ғазал (№17, 18, 25, 26, 31, 34, 63, 102 ҳужжатлар) мавжуд. Яна саккиз ҳужжатда (№95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 106) татар тилидаги шеърлар – 6 рубоий ва 2 фард учрайди.

¹ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталоги. 3 томлик. Биринчи том. Т.: Фан, 1990. Б. 456.

² Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Биринчи том. Т.: Фан, 1988. Б.233.

Хуллас, шоир архивидаги 120 хужжатнинг 16 таси форс-тожик ва татар тилида, қолган 104 таси ўзбек тилидаги шеърлардир.

Тошбосма манбалар. Ҳамза шеъриятига доир яна бир манба шоирнинг ижтимоий-сиёсий лирикасини жамлаган “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуасидир. Мажмуа литографияда чоп этилган. Бу манба ҳозирда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида 7628 л I, 7628 л II ва 4066 ашё рақамлари билан сақланади. 7628 л II рақамли манбада мажмуанинг биринчи бўлимидаги олти шеър уч марта қайта-қайта кўчирилган. 7628 л I манбада эса мажмуанинг бошқа бўлимидаги шеърлар жамланган. 4066 рақамли тошбосма мазкур шеърлар матни жамланган энг ишончли манбадир. Шоир ижтимоий-сиёсий лирикасининг айрим манбалари Ғафур Ғулом номидаги Қўқон адабиёт музейида ҳам сақланади: НВФ 1540 “Оқ гул”, НВФ 1155 “Сариқ гул”, НВФ 220 “Пушти гул” шулар жумласидандир.

Ҳамза томонидан қисқа бир муддат (1915-1917 йиллар) ичида етти ашулалар тўплами (Миллий шеърлар мажмуасидан Биринчи бўлим, Оқ гул, Қизил гул, Яшил гул, Сариқ гул, Пушти гул, Сафсар гул) ёзилиб, нашр этилди. Шоир ижодида ўзбек халқ кўшиқлари оҳангида ёзилган шеърлар алоҳида ўрин тутди. Халқ кўшиқлари омма ўртасида эътиборли эканини билган шоир бу жанрнинг бой имкониятларидан фойдаланиш ниятида халқ орасида машҳур куйларни тўплаб, улар асосида янги назмий асарлар яратган.

Иккинчи бобнинг **“Шоир лирикаси манбаларидаги тафовутлар тадқиқи”** фаслида Ҳамза лирикасининг аслиятга мувофиқлиги ўрганилди.

Шоирнинг “Тўла асарлар тўплами” ноширлари “Девони Нихоний”даги шеърлар сони ҳақида куйидагича изоҳ беради: “Аслида... шеърлар 198 та бўлиши керак. Чунки рақамлаш вақтида бир ғазал ҳисобга олинмаган. Бундан ташқари, котиб:

Нега, нечун манга сиз мунчалик жафо қиласиз,

Ғамингиз ила юрак, бағрими адо қиласиз –

матлаъи билан бошланган нотугал ғазал; матлаъи сақланмаган:

Эй Нихоний, ишқ аро ўлмоқдин ўзга йўқ илож,

Сабзозоридур кўкармас оқса минг дарёчамиз –

мисралари билан тугалланган ғазал билан кўшиб, 61-шеър тарзида рақамлаган. Бу ўринда кузатишлар “Девон”дан бир саҳифанинг тушиб қолганлигини кўрсатади. Шунингдек, 11-12 рақамли саҳифалар ўртасида ҳам бир варақ тушиб қолганлиги англашилади”¹.

Девоннинг Тошкент нусхасида юқорида зикр этилган матлаъи сақланмаган ғазалнинг 11 байти йўқ. Шеър девоннинг Қўқон нусхаси асосида тикланган. Унга кўра шеър ҳажми жами 19 байт бўлиб, мақтаъдан олдинги куйидаги бир байт нашрдан тушириб қолдирилган:

اوليده ياشليگيدىن گرچه قيلدینگ تربى بىر تصدق نى گداسى بولدى عبد الله چه ميز

Давлат Адабиёт музейида сақланаётган шоир архивидаги 590, 591, 592, 594, 595 рақамли хужжатларда шоирнинг 1905-1914 йиллар оралигида ёзилган шеърлари рўйхати берилган. Рўйхатдаги аксар шеърлар “Девони

¹ Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Биринчи том. Т.: Фан. 1988. Б. 280.

Нихоний”га кирган. Ҳамзанинг “Тўла асарлар тўплами” ноширлари архив маълумотларига таяниб, қуйидаги хулосани беради: “Агар рўйхатда 210 шеърнинг биринчи мисраси қайд қилинса, “Девон”да эса, юқорида айтилганидек, 197 шеър ҳақидаги маълумотга дуч келамиз (Тўғри, рўйхатдаги 22 та шеър икки марта такроран ёзилган). Айтиш керакки, рўйхатда мавжуд бўлиб, “Девон”га кирмай қолган асарлар учраганидек, “Девон”да мавжуд қатор шеърлар ҳам рўйхатда қайд этилмаган”¹.

Архивдаги маълумотга кўра, Ҳамзанинг 1905–1914 йилларда ёзган шеърлари сони 218 та. Бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам девонга кирган эмас. Баъзи шеърлар номи рўйхатда такрорланади. Шоир келтирган рўйхатдаги 218 шеърдан 174 таси Ҳамзанинг “Тўла асарлар тўплами” нашрига киритилган. Рўйхатдаги 30 та шеър нашрда учрамайди. Сарлавҳалардан 14 таси қайта такрорланган.

Таъкидлаш керакки, девоннинг Қўқон нусхасидаги яна уч шеър нашрда ҳам, Тошкент нусхасида ҳам, бошқа манбаларда ҳам учрамайди. Булар “Бог эшигидан чиқдилар париваш фириллаб”, “Эй маҳваши замоним, айтгонингиз муборак” ва “Қилгай хижолат кабкни ул нозанин хандасидур” мисралари билан бошланувчи ғазаллардир.

Учинчи боб **“Ҳамза шеърӣ асарларининг матний тадқиқи”** деб номланган. Унинг **“Девони Нихоний”даги шеърларнинг қиёсий-текстологик таҳлили**” деб аталувчи биринчи фасли шоир девони ва унинг наشري тадқиқига бағишланган.

Маълумки, девон жорий имлода қайта-қайта чоп этилган. Лекин нашрдан нашрга ўтган сари шоир асарлари матни мукаммаллашув ўрнига аслиятдан узоқлаша боргани кузатилади. Бунинг сабабларини, аввало, шоир шеърятини ўша давр ҳукмрон мафкурасига мослаштириш, лирик асарларини аслиятга зид равишда таҳрир этиш сингари илмга зид ҳаракатлар билан изоҳлаш мумкин.

Ноширлар Ҳамза “Тўла асарлар тўплами”нинг илк манбалар асосида қайта тайёрлангани, шеърлар матни билан боғлиқ камчиликлар бартараф қилингани ҳақида ёзадилар². Бироқ девоннинг аслият ва табдил вариантлари қиёси бунинг аксини кўрсатади. Бу эса, девондаги шеърларнинг қиёсий-матний тадқиқини кун тартибига кўяди. Ишда қиёсий-матний тадқиқ учун девоннинг Тошкент нусхаси ва унинг сўнгги наشري (Тўла асарлар тўплами 1-жилди) асос қилиб олинди.

“Девони Нихоний”даги шеърлар матний тафовути қуйидаги тасниф асосида ўрганилди: 1) қисқартиришлар; 2) ўзгартиришлар.

Ишда шоир шеърӣ асарлари матнига доир қисқартиришлар қисқартирилган байтлар, бандлар ва ғазалларга бўлиниб ўрганилди. Қўлёзманинг 15^а- саҳифасидаги ғазал матлағи қуйидагича:

فکر قیلم بو گل و صلیگ گا حیران اولمایان کیمدور

بولوب دیوانه کویینگده غزلخوان اولمایان کیمدور (Тошкент нусха 15^а-б)

¹ Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Биринчи том. Т.: Фан. 1988. Б. 280.

²Қаранг: Ўша манба, Б. 283.

Ушбу ғазал асл манбада 11 байт бўлиб, қуйидаги байти шоир асарлари нашрларида қисқартирилган:

خدینگ تیری مژگانینگ بو قاتل لیک نی ترک ایتسه

جهود و گبرو ترسادیں مسایان اولمایان کیمدور (Қўқон нусха 15-б)

Бундан ташқари, 8-байтидаги “санга” сўзи нашрда “шайд”, “қасди”, “ёлғуз” сингари сўзлар “қасдинг”, “ёлғиз” тарзида ўзгартирилган. Бу эса тил меъёрлари бузилишига ҳамда вазн сакталигига сабаб бўлган.

Ҳамзанинг Нисорий Намангоний ғазалига мураббаъ тарзида ёзилган “Ўйласам, жонона, йўқ оламда монандинг сани” мисраси билан бошланувчи шеъри “Девони Нихоний”нинг 46^б-бетидан ўрин олган. Мураббаъ жами 14 банддан иборат бўлиб, нашр нусхада қисқартиришга учраган. Жумладан, мураббаънинг “Холиқим қудрат қўли бирла юзинг нақш айламиш” ва “Қодиро, бахтинг очуб, давлатни берсун безавол” мисралари билан бошланувчи олтинчи ҳамда ўн учинчи бандлари шоирнинг “Мукаммал асарлар тўплами”дан тушириб қолдирилган. Таассуфки, “Тўла асарлар тўплами”да ҳам бу камчилик тўлиқ бартараф этилмаган, яъни қуйидаги олтинчи банд бу нашрдан ҳам тушириб қолдирилган:

خالقم قدرت قولى برله يوزنگ نقش ايلمىش

هر ملاحه حوسنى زيبالقنى سنگا زلمىش

آيو كون ابر ايچره قلگى بربرنى سرزنش

نسلى آدم توغمدى عالمده ماندينگ سنى (Тошкент нусха 46^б-б)

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Табиийки, бундай қисқартиришлар матннинг мукамаллигига, шеърдаги ўзига хос оҳангдорликка путур етказди, муаллиф даврига хос тил хусусиятлари бузилишига сабаб бўлади. Шу боис бу ҳолнинг сабабларини таҳлил қилиш, ҳулосалар чиқариш матншуносликнинг долзарб вазифаларидандир.

Юқорида таъкидланганидек, девоннинг Қўқон нусхасидаги бир қатор ғазаллар бошқа манбаларда, ҳатто шоир асарлари нашрларининг бирортасида ҳам мавжуд эмас. Диссертацияда Тошкент нусхада учрамайдиган ана шундай ғазаллар матни биринчи марта жорий имлода келтирилган (“Боғ эшигидан чиқдилар париваш фириллаб”, “Жоно санга етарни борму иложи йўқму” ҳамда “Қилгай хижолат кабкни ул нозанин хандасидур” мисралари билан бошланган ғазаллардир).

Девон матнини ўрганиш шундан далолат берадики, қўлёзмадаги шеърлар нашр этилиши жараёнида улардаги айрим сўзлар, мисралар ва байтлар муайян ўзгартиришларга учраган. Назмий асарлар матнидаги бундай ўзгартиришлар ишда қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганилди: а) товуш ва сўзларнинг ўзгариши; б) мисра, байт ва бандларнинг ўзгариши.

Учинчи бобнинг **“Шоирнинг ижтимоий-сиёсий шеърлари матний тадқиқи”** фаслида Ҳамзанинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуасига кирган назмий асарлари ўрганилган. Ҳамза “Миллий шеърлар”и биринчи бўлимидаги дастлабки шеър “Йиғла, Туркистон” нақароти билан келишининг ўзиёқ унинг ушбу тўпламларидан кўзланган мақсадни англаш имконини беради. Зеро, уларда ижтимоий-сиёсий моҳият бетакрор бадиият билан ифодаланган. Бироқ бу асарлар нашр нусхаларининг аслият билан

киёси уларнинг матни хатолардан холи эмаслигини кўрсатади. Жумладан, шоирнинг “Тўла асарлар тўплами”даги шеърларда учрайдиган матний тафовутлар бу фикрни тасдиқлайди. Масалан:

Биздек ҳеч миллат борму зиллатга ботган,
Сафоҳатга алданиб иффат йўқотган.
Фироринда тик ётур ихват ўргатган,
Жаҳлу бидъат захрини шарбат кўрсатган¹.

Аслиятдаги “мозор сўзи (3-мисра) “фирор” (қочмоқ) деб хато ўқилган. Мисрада ихват – оға-иничиликни ўргатганлар мозорида тик ётар, элда биродарлик туйғуси йўқолди, миллат фарзандлари бир-бирига душман бўлиб қолди, бу ҳол жаҳолат, нодонлик захарини шарбат деб кўрсатганлар иши, деган мазмун ифодаланган. Кўриниб турибдики, “тахрир” қилинган бир сўз бутун бир бандда илгари сурилган фикрга соя солган.

Бундан ташқари, ушбу шеър мазмунининг асл жавҳари ифодаланган куйидаги банди нашр нусхадан тушириб қолдирилган:

شوندای کیتسه حالیمیز نی لار بولغوسی باری کلفت بولغوسی بیزگا کیلغوسی
ایشیک لارده سایل لیک سونگره قالغوسی طعنه تاشی باشلارنی آنده یار غوسی

“Дармон истариз” шеърида ҳам бир қатор матний тафовутлар борлиги кузатилади. Нақаротнинг биринчи мисрасидаги “хатми Қуръон” аслиятда “ҳукми Қуръон”дир. Нашрдаги еттинчи бандда (тошбосмада бешинчи) ҳам бир қанча матний фарқлар мавжуд:

Бизча миллатлар ичида бемаориф зод йўқ,
Бойларимизнинг макотиб фикрида ижод йўқ.
Нафси Қуръону ҳадис ўргатгучи устод йўқ,
Бошда оламларда чин миллат суян ифрод йўқ.³

Тўртинчи мисрадаги “Бошда оламларда” бирикмаси аслиятга кўра “Биллоҳ олимларда” (Тошбосма 5-б) бўлиши керак. Кўриниб турибдики, “Оллоҳга қасамки, олимларда миллатни чинакамига суяйдиган бирорта ҳам мард йўқ”, деган мазмун ноўрин таҳрир натижасида саёзлашган, матндан англашиладиган фикр ўзгача тус олган.

“Дардига дармон истамас” шеъри нашрида ҳам шу каби номувофикликлар бор. Учлик (мусаллас) шаклида ёзилган бу шеър матнида ҳам бир қанча фарқлар учради. Нашрда:

“Жамшид”у, “Зарқум”, “Баёз” аҳли салоҳин илгида,
Ё акоид, ё ҳадис, тасвири қуръон истамас.
Ухлама кўп, ўзбек эли, асри тараққий вақтида⁴.

Тошбосмада эса:

جمشیدُ زرقوم بیاض اهل صلاحین ایلگیده
یا عقاید یا حدیث تفسیر قرآن ایستمس
اوخلمه کوپ اوزبیک ایلی عصر طرقي وقتیده (Тошбосма 6-б)

¹ Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Иккинчи том. -Т.: Фан. 1988. Б. 8.

² 7628 Л II инв. рақамли тошбосма. 2- бет.

³ Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Иккинчи том. - Т.: Фан. 1988. Б. 14.

⁴ Ўша манба. Б. 29.

Бу ерда “тасвири куръон” бирикмаси тошбосмада “тафсири Куръон”дир. Табиийки, бу икки сўз бир-биридан моҳиятан жиддий фарк қилади. Бундан ташқари, “Сарик гул” (Тошбосма 3-б) тўпламидан ўрин олган куйидаги бутун бошли бир банд шоир асарлари нашридан тушиб қолган:

نيچه مينگ مسلماني ناموس خوار اولمديمو؟ پرچه نان ياردمي چون کوز نگار اولمديمو؟
نيچه لار دربدر دهر ديار اولمديمو؟ کوز آچينگ بيزگا قرا کونده مدار اولمديمو؟

Шоир шеърлари матний тадқиқи уларнинг аслиятга мувофиқ мукамал нашрларини тайёрлаш заруратини кун тартибига қўяди.

ХУЛОСА

1. XX аср бошидаги маърифатчилик моҳияти ҳақидаги Президент И.А.Каримов қарашлари, соҳа олимларининг илмий-назарий тадқиқотларида эришилган натижалар Ҳамза шеърляти, у орқали умуман жаҳид адабиётини ўрганишда методологик асос вазифасини ўтайди. Бу борадаги илмий тадқиқотлар ана шу методологик асосга таянилган ҳолда олиб борилиши ҳулосаларнинг ҳаққонийлигини, миллий истиқлол мафкурасига ва адабий-эстетик тафаккур моҳиятига мутаносибликни таъминлайди.

2. Ана шу методологик асосга таянган ҳолда Ҳамза шеърлятини ўрганишнинг куйидаги тамойилларини тавсия этиш мумкин: 1) Ҳамза шеърлий асарлари матнининг аслиятга мувофиқлигини аниқлаш; 2) шоир шеърларида матн таҳрири масаласини ўрганиш; 3) Ҳамза лирикасининг мумтоз адабий анъаналарга муносабатини тадқиқ қилиш; 4) ижодкор асарларининг ўзбек миллий уйғониш адабиёти руҳига ва миллий истиқлол ғоясига мувофиқлигини белгилаш; 5) Ҳамза шеърлятида динийлик ва дунёвийлик мувозанати муаммоси таҳлили; 6) шоир асарларининг умуминсоний ва миллий маърифий-ахлоқий моҳиятини тадқиқ этиш.

3. Матн таҳрири масаласини ўрганиш матншуносликнинг назарий-методологик аҳамиятга эга илмий муаммоларидандир. Бинобарин, матн таҳрири муаммосини тадқиқ этиш муаллиф ижодий лабораториясига кириш, матннинг такомил босқичларини, унинг аслият билан мувофиқлик даражасини аниқлаш имконини беради.

4. Ҳамза шеърларининг тадқиқи уларда матн таҳрири уч хил асосда амалга оширилганини кўрсатади: 1) муаллиф таҳрири; 2) қўлёзмани кўчирган котиб таҳрири; 3) ғоявий таҳрир. Матн таҳрирининг ҳар учала тури асарнинг тўлақонли, талаб даражасидаги матнини тиклашга, бу орқали эса, унинг тўғри талқин этилишини, асар устида олиб бориладиган тадқиқотларнинг илмий жиҳатдан асослилигини таъминлашга хизмат қилади.

5. “Девони Нихоний”нинг Тошкентда Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 8989 инвентар рақами остида сақланаётган нусхаси, биринчидан, муаллиф дастхати дейишга асослар етарли эканлиги, иккинчидан, шоир шеърлий меросининг катта қисмини жамлагани эътиборига кўра таянч нусха ҳисобланади. Қўлёзмани девоннинг нашр нусхалари билан таққослаш Ҳамза назмий асарларини нашрга тайёрлашда кўплаб матний хатоларга йўл қўйилганини кўрсатади. Шоирнинг форс-тожик тилидаги шеърлари ноширлар қайд этиб келганидек 10 та эмас, 12 тани ташкил этади.

Шунингдек, Ҳамзанинг 29 та шеъри “Девони Нихоний”нинг Қўқон нусхаси асосида нашрга тайёрлангани шоир меросини ўрганишда ҳар иккала манбанинг ўзига хос қимматга эга эканидан далолат беради.

6. Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги давлат Адабиёт музейидаги “Ҳамза архиви ҳужжатлари” ҳам шоир асарларини ўрганишда ўзига хос манба саналади. Бу архив ҳужжатлари каталог сифатида нашр этилган. Архив ҳужжатларини ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики, улардаги аксарият шеърлар матни, биринчидан, ўқилиши қийин ҳолга келган бўлса, иккинчидан, нашрга тайёрлашда кўплаб матний хатоликларга йўл қўйилган.

7. “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуасининг Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 7628 л I, 7628 л II ва 4066 инвентар рақамлари остида сақланаётган тошбосма нусхалари Ҳамза ижтимоий-сиёсий лирикасининг асосий манбаларидир. Улардаги шеърлар, биринчидан, халқ қуйларига мослаб ёзилгани, иккинчидан, миллий уйғониш ғоясини ифодалагани билан шоир ижодида алоҳида мавқега эга. Бироқ бу мавзудаги шеърларни тадқиқ қилиш уларнинг нашр нусхаларида матний тафовутлар кўп эканини кўрсатади. Бу йўналишдаги назм намуналари Ҳамзанинг дунёқарашини аниқлашда, унинг ўша даврдаги ижтимоий воқеликка муносабатини белгилашда алоҳида аҳамиятга эга.

8. “Девони Нихоний” манбаларини ўзаро қиёслаш шундан далолат берадики, Тошкент нусхаси нисбатан мукаммал бўлса-да, Қўқон нусхадаги айрим шеърлар бу манбада учрамайди. Бундай назм намуналари сони жами 29 тани ташкил этади.

9. Ҳамза архиви каталогида келтирилган шоир лирикасига доир маълумотлар шеърларнинг аслиятига муайян даражада номувофикдир. Жумладан, ғазалларнинг биринчи мисраси нотўғри табдил қилиниши, эътиборсизлик натижасида уларнинг тушириб қолдирилиши, алоҳида-алоҳида сарлавҳаларнинг шеър сифатида қайд этилиши ҳоллари бунинг исботидир. Бу каби тафовутли жиҳатларнинг тузатилиши шоир ижодий мероси ҳақидаги мавжуд тасаввурларни ойдинлаштиради, шеърый асарларнинг ишончли матнини тиклаш имконини беради.

10. Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги давлат Адабиёт музейи Ҳамза архивидаги 590, 591, 592, 594, 595 рақамли ҳужжатларда шоирнинг 1905-1914 йиллар оралиғида ёзилган шеърлари рўйхати берилган. Рўйхатдаги 218 шеърдан 174 таси Ҳамзанинг “Тўла асарлар тўплами” нашрига киритилган. Рўйхатдаги 31 та шеър нашрда учрамайди. Сарлавҳалардан 14 таси қайта такрорланган. Бу шеърлар матнини ўрганиш ҳамзашуносликда шоир меросининг кўлами ҳақида билдирилган мулоҳазалар қайта кўриб чиқилишини тақозо этади.

11. “Девони Нихоний”даги шеърларнинг аслият ва нашр вариантлари орасидаги тафовутларни қуйидагича таснифлаш мумкин: 1) қисқартиришлар; 2) ўзгартиришлар. Матндаги қисқартиришлар, ўз навбатида, учга бўлиб ўрганилди: қисқартирилган байтлар, қисқартирилган бандлар,

қисқартирилган ғазаллар. Шоир асарларини ўрганиш асосида бундай қисқартиришлар шеър матнидаги мазмун яхлитлиги ва изчиллигига путур етказиши, шоирнинг муайян лирик асардан кўзда тутган мақсади, дунёқарashi, поэтик хулосаси ҳақида нотўғри тасаввур уйғотиши аниқланди.

12. Матний тафовутларнинг кейинги тури – ўзгартиришлар ҳам шоир шеърлари матнида кўп учрайди. Матндаги ўзгартиришларнинг икки тури кузатилди: 1) товушлар ва сўзларнинг ўзгариши; 2) мисра, байт ва бандларнинг ўзгариши. Таъкидлаш жоизки, матндаги бундай ўзгартиришлар, катта-кичиклигидан қатъи назар, баъзан асардаги тарихийликка путур етказса, айрим ҳолларда бадий шаклнинг бузилишига сабаб бўлади. Қолаверса, бундай ўзгартиришлар, шеър ритмига, унинг ўзига хос оҳангига зарар келтириши мумкин. Бинобарин, матн аслиятига киритилган ҳар қандай ўзгартириш мақсадга мувофиқ эмас.

13. Ҳамзанинг “Миллий шеърлар мажмуасидан Биринчи бўлим”, “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Яшил гул”, “Сарик гул”, “Пушти гул”, “Сафсар гул” сингари етти қисмдан иборат “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” тўпламининг бизгача икки тошбосма нусхаси етиб келган. Уларнинг манбашунослик нуқтаи назаридан тадқиқини амалга ошириш шоир ижтимоий-сиёсий лирикасини илмий баҳолашда асосий мезон вазифасини ўташи мумкин.

14. “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” тўпламига кирган шеърларнинг тошбосма манбадаги ва нашр нусхадаги матнларини ўзаро қиёсий ўрганиш натижалари нашр нусхада кўплаб матний хатолар, қисқартиришлар мавжудлигини кўрсатади. Бу эса, Ҳамза ижтимоий-сиёсий лирикасининг ишончли манбалар асосидаги тўлиқ ва мукаммал матнларини қайта тайёрлаш масаласини кун тартибига қўяди.

Тадқиқотнинг асосий мазмуни диссертантнинг қуйидаги мақолаларида ўз ифодасини топган:

1. Амонов Ш. Ҳамза шеърияти нашрларига доир айрим мулоҳазалар. // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар – Тошкент, 2008 - №3.- Б. 143-146.
2. Амонов Ш. Ҳамза ижоди: қайта баҳолаш зарурати. // Илм сарчашмалари. – Ал-Хоразмий номидаги Урганч Давлат университети, 2008 - №4.- Б. 59-60.
3. Амонов Ш. Нашр орзуси. // Илм сарчашмалари. –Ал-Хоразмий номидаги Урганч Давлат университети, 2009 - №1.- Б. 28-30.
4. Амонов Ш. Ҳамза шеъриятининг манбалари хусусида. // Айюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари (Илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2009.- Б. 135-140.
5. Амонов Ш. Ҳамза ва унинг девони. // Ўзбек филологиясига оид тадқиқотлар (талабалар, магистрантлар, аспирант ва докторантларнинг илмий-амалий анжуман материаллари). – Тошкент, 2009.- Б. 109-110.
6. Амонов Ш. Маърифат – миллат кўзгуси. // Ўзбекистон матбуоти. – Тошкент, 2009 - №3-4.- Б. 80-81.
7. Амонов Ш. Ҳамза лирикасини тадқиқ қилиш тамойиллари. // Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари (ЎзМУ Ўзбек филологияси факультети профессор-ўқитувчилари ва аспирант, тадқиқотчи ҳамда талабаларнинг Илмий анжумани материаллари). – Тошкент.: Мумтоз сўз, 2010.- Б. 111-118.
8. Амонов Ш. “Девони Ниҳоний”даги баъзи шеърларнинг матний тадқиқи. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2010.-№1. - Б. 74 - 76.
9. Амонов Ш. Ҳамза шеъриятида матн таҳрири масаласи. // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2010.- №4. - Б. 151- 156.
10. Амонов Ш. Диван Ҳамзы. // Алтаистика и тюркология . – Казахстан, 2010.-№1-2. - Б. 125 - 129.

**Филология фанлари номзоди илмий даражасига талабгор Амонов
Шермухаммад Нормуротовичнинг 10.01.11-Адабий манбашунослик ва
матншунослик ихтисослиги
бўйича “Ҳамза шеърятининг манбалари, матний тадқиқи” мавзuidaги
диссертациясининг
РЕЗЮМЕСИ**

Таянч (энг муҳим) сўзлар: Ҳамза, шеърят, Девони Ниҳоний, Миллий ашулалар учун миллий шеърлар, тамойил, манба, манбашунослик, матн, матн таҳрири, матн тарихи, матншунослик, матний тадқиқ, қўлёзма, дастхат.

Тадқиқот объектлари: Ҳамзанинг ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейида сақланаётган архиви, шоир асарларининг ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида ҳамда Ғафур Ғулом номидаги Қўқон Адабиёт музейида сақланаётган қўлёзмалари.

Ишнинг мақсади: “Девони Ниҳоний” қўлёзмаси ва “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” тўплами қиёсий-матний тадқиқини амалга ошириш ҳамда Ҳамза шеърятини ўрганишнинг назарий-методологик муаммоларини ҳал қилиш.

Тадқиқот методи: Тарихий-қиёсий метод.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги:

- Ҳамза шеърятининг манбалари ва матний тадқиқи муаммоси илк бор алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилди;
- Шоир ижодий меросига оид тадқиқотлар таҳлили асосида Ҳамза шеърятини ўрганишнинг назарий-методологик тамойиллари аниқланди;
- “Девони Ниҳоний”даги шеърларнинг матний тадқиқи асосида шоир лирик асарларининг аслиятга мувофиқ матни тикланди;
- “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуасига кирган ижтимоий-сиёсий мавзудаги шеърлар аслият ва нашр нусхаларининг қиёсий таҳлили натижасида улардаги матний тафовутлар аниқланиб, назарий умумлашмалар чиқарилди.

Амалий аҳамияти: Тадқиқот натижаларидан олий ва ўрта махсус таълим муассасалари, хусусан, филология факультетларида “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти”, “Ўзбек адабиёти” фанларидан дарс машғулотлари ўтишда, “Матншунослик”, “Адабий манбашунослик ва матншунослик тарихи”, “Ўзбек ёзма матнининг тараққиёт босқичлари” сингари фанлар бўйича бакалаврият ва магистратура босқичлари учун ўқув қўлланмалари, услубий кўрсатмалар тайёрлашда фойдаланиш мумкин.

Татбиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: Тадқиқот натижалари бўйича илмий маърузалар қилинган ва 10 та илмий мақола чоп этилган.

Қўлланиш(фойдаланиш) соҳаси: Адабиётшунослик, адабий манбашунослик ва матншунослик.

РЕЗЮМЕ

**диссертации Амонова Шермухаммада Нормуротовича по теме
«Источники, текстовое исследование поэзии Хамзы» на соискание
ученой степени кандидата филологических наук по специальности
10.01.11. – Литературное источниковедение и текстология**

Ключевые слова: Хамза, поэзия, Девони Нихоний, национальные стихи для национальных песен, тенденция, источник, источниковедение, текст, правка текста, история текста, текстология, текстовое исследование, рукопись, автограф.

Объекты исследования: Архив Хамзы, хранящийся в государственном Литературном музее имени Алишера Навои АН Руз, рукописи произведений поэта, хранящиеся в фондах Института Востоковедения имени Абу Рейхана Беруни и Литературного музея имени Гафура Гуляма в Коканде.

Цель исследования: сравнительно-текстологический анализ рукописи сборников «Девони Нихоний» и «Национальные стихи для национальных песен», теоретико-методологических проблем изучения поэзии Хамзы.

Методы исследования: историко-сравнительный анализ.

Полученные результаты и их научная новизна:

- впервые в качестве отдельного объекта исследования изучена проблема источников и текстологическое изыскания поэзии Хамзы;
- на основе анализа исследований по поэтическому наследию Хамзы определены теоретико-методологические принципы изучения его поэзии;
- на основе текстологического анализа стихов в сборнике «Девони Нихоний» восстановлены тексты лирических произведений в соответствии с их оригиналами;
- на основе сравнительного анализа оригиналов стихов социально-политической направленности, вошедших в сборник «Национальные стихи для национальных песен», с их изданными версиями, выявлены текстовые различия в них, а также сделаны соответствующие теоретические обобщения;

Практическая значимость: результаты исследования могут быть использованы в структуре высшего и средне-специального образования, в ходе проведения лекционных и практических занятий по курсам «Узбекская литература периода национального Возрождения», «Узбекская литература», «Текстология», «История литературного источниковедения и текстологии», «Этапы развития узбекского письменного текста», читаемым в бакалавриате и магистратуре на факультетах узбекской филологии, а также при подготовке соответствующих учебных пособий, методических указаний.

Степень внедренности и экономическая эффективность: результаты исследования опубликованы в 10 научных статьях, научных докладах соискателя на научно-практических и научно-теоретических конференциях.

Сфера использования: литературоведение, литературное источниковедение и текстология.

R E S U M E

of the thesis of Amonov Shermukhammad Normurotovich on theme “Sources of Khamza’s poetry, its textual analysis” for Candidate’s degree of philological science according to specialization 10.01.11 – Literary source study and textual study

Key words: Khamza, poetry, Devony Nikhoni, ethnic poems for ethnic songs, principle, source, source study, text, text editing, text history, textual study, textual analysis, manuscript, toshbosma (publication by stone)

Research objects: Khamza’s archive in the State Literature museum named after Alisher Navoiy on Academy of Science of the Republic of Uzbekistan, the poet’s manuscripts in fund of the institute of Oriental studies named after Abu Raykhan Beruniy on Academy of Science of the Republic of Uzbekistan and in Kakand Literature museum named after Gafur Gulom.

Purpose of work: Implementation of textual-comparative analysis of the manuscript “Devony Nikhoni” and collection “Ethnic poems for ethnic songs”, and solving theoretical-methodological problems of study of Khamza’s poetry

Method of research: historical-comparative

Research results and their novelty:

- The problem of sources of Khamza’s poetry and its textual analysis is investigated as an object of investigation for the first time;
- Theoretical-methodological principles of study of Khamza’s poetry are defined on basis of the analysis of investigations on poet’s oeuvre;
- On basis of textual analysis of poems in “Devony Nikhoni” texts of lyric works of poet were restored in accordance with the original;
- As a result of comparative analysis of the original and edited versions of poems on social-political theme from “Ethnic poems for ethnic songs” collection there were defined textual differences, and made theoretical generalizations.

Practical meaning: the materials of research can be used in higher educational institutions, especially, in practical lessons on subjects like “Uzbek literature in the period of National revive”, “Uzbek literature” at philological faculties, in creation of manuals and tutorials for bachelors and masters on subjects like “Textual study”, “History of literary source study and textual study”, “Stages of development of Uzbek written text”.

Results of use: According to results of research there were given scientific lectures and 10 scientific articles were published.

Field of use: literary criticism, literary source study and textual study.